

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ז

עורכים:

יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ ונדב פרנקל

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשפ"ה (2025)

ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסו | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא במימון:

המכון לחקר תולדות הצינונות ביחידת המדען הראשי בקרן קיימת לישראל
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
המחלקה ללימודי ארץ ישראל על שם מרטיין (זוס) אוניברסיטת בר אילן
מו"פ מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
רשות הטבע והגנים — מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות
עמותת בני גוש עציון

© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"ה (2025)
ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים 'עציון', בית ספר שדה כפר עציון
תמונות על העטיפה באדיבות ישיב גלר

עורכים: יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ ונדב פרנקל
עריכה לשונית: שירה עבאדי
עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן
הדפסה: דפוס העיר החדשה, ירושלים

תוכן העניינים

5	בפתח הקובץ
7	הקדמת העורכים
9	נועם בר דוד כתובות מרשה בבחינה חישובית: סטטיסטיקה ומרחב
21	עזריאל יחזקאל ואירנה זילברבוד גילוייה של מנהרה החוצה את קו פרשת המים הארצי בתוואי אמת המים העליונה לירושלים ומשמעותה
43	ארז גירון חידת האנטוניה – יציאה מהסבך
65	יוסף שפיזר, בועז זיסו ויחיאל זלינגר מבט חדש על סביבות ירושלים בתקופה הרומית התיכונה
85	עמיחי שוורץ עניין של השקפה – לתולדות האתר נבי יקין, ממזרח לחברון
109	מיכאל טשרנין הרודיון וסביבתו בראשית התקופה העות'מאנית לאור המקורות הכתובים
139	ערן גליק יריחו: צליינים, תיירים ויהודים בעיר התמרים משלהי התקופה העות'מאנית ועד סוף המנדט הבריטי בארץ ישראל
165	דבורה גלעדי ההנצחה הכושלת של סוגת ספרי הזיכרון לחללי חברון בתרפ"ט
193	יורם אלמכיאס מה ל'זקן' בעיר האבות? עלילות גדוד העבודה בהרי חברון
213	יוסי שפנייר "מוצלי אש-עציון" – קורות ספרי התורה של גוש עציון בעלייה להתיישבות, במלחמה, בשבי ובתקומה
235	סימביוקה פרומין, אהרן מאיר, עמית דגן, מריה ינוחניה, אהוד ויס צמחי הפולחן בגת פלשתים – עדות ממקדשי שפת נחל האלה
257	עמוס פרומקין המשבר האקלימי הקודם – התקופה הבין-קרחונית האחרונה בישראל
273	רשימת משתתפים
5*	תקצירים באנגלית

בפתח הקובץ

קובץ מחקרים זה יוצא לרגל כנס מחקרי ארץ יהודה התשיעי, ומסכם את דברי שני הכנסים שנערכו בשנתיים האחרונות. אנו שמחים על הכנס ועל כתב העת, שהפכו כבר למסורת, ומציבים לנו רף גבוה של פעולה בשדה המחקר המשלימה את היכרותנו עם ארץ יהודה. לזכרו של ד"ר דוד עמית ז"ל, ארכיאולוג, מדריך, חוקר ומנהל בית ספר שדה, אנו ממשיכים בעשייה של יצירה מדעית לצד הנחלת המורשת לציבור. בקובץ שאתם אווזים בידיכם כונסו, בעזרת המערכת האקדמית של הכנס, שנים עשר מאמרים שטרם פורסמו, המאירים זוויות נוספות ובלתי ידועות על ארץ יהודה.

הקובץ, כמו גם הכנס, מחולק תמיד לשלוש קטגוריות: ארכיאולוגיה, מדעי הטבע ועת חדשה. החיבור בין המרכיבים השונים של הקובץ מאפשר מבט רחב יותר על תחום ידיעת הארץ. לפיכך, בקובץ אחד תוכלו לקרוא על הצעה חדשה לזיהויה של מצודת האנטוניה, על חידושים בחקר אמות המים לירושלים מימי הבית השני, ולצד זה מאמרים על ספרי התורה של גוש עציון שהובאו עם תושבי הקיבוצים לשבי ועל ספרי הזיכרון שנכתבו ביישוב העברי בארץ ישראל לזכר חללי פרעות תרפ"ט.

זה המקום גם להודות לצוות ההיגוי, אשר משקיע רבות מזמנו כדי לקדם את כתב העת ואת הכנס המלווה אותו: פרופ' אסתי אשל, ד"ר ציונה בן-גדליה, פרופ' בועז זיסו, פרופ' יוסי לשם, עמוס סבח, פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן ובנימין טרופר, ולעורכים ד"ר יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ וד"ר נדב פרנקל.

הוצאתו של כתב העת תוך כדי מלחמת חרבות ברזל, ותוך כדי גיוסם של חלק מהעורכים ומהכותבים לשירות מילואים ממושך, מעידה על חוסנו של בית ספר שדה ועל חשיבותו של מחקר ולימוד ידיעת הארץ גם בזמנים של סופה וסער, בבחינת 'עם שאינו יודע את עברו, ההווה שלו דל ועתידו לוט בערפל'. אנו מתפללים לשיבת החטופים שעוד מוחזקים ברצועת עזה, ולניצחון מהיר במלחמה בכל החזיתות.

בברכת קיץ טוב,

עובד גמלא ועמיחי נעם, בית ספר שדה כפר עציון

אייר תשפ"ה (2025)

הקדמת העורכים

הקובץ 'מחקרי ארץ יהודה' יוצא לאור זו הפעם השביעית, לאחר הפסקה בת שנה בשל מלחמת חרבות ברזל, וגיוסם של חלק מהכותבים והעורכים לשירות מילואים. בקובץ מוגשים מחקרים חדשים העוסקים בארץ יהודה מתחומי מחקר שונים: ארכיאולוגיה, גיאוגרפיה היסטורית, היסטוריה, ומדעי הטבע. רוב המאמרים מבוססים על הרצאות שניתנו בכנסים שנערכו בבית ספר שדה כפר עציון בשנים תשפ"ג-תשפ"ה, ולצידם מאמר עצמאי.

שנים עשר המאמרים המופיעים בקובץ עברו שיפוט בידי קוראים חיצוניים ועריכת לשון מוקפדת, כמקובל בכתבי עת מדעיים. הם מסודרים בחלוקה לשלושה תחומי מחקר, ברצף כרונולוגי: שישה מאמרים עוסקים בארכיאולוגיה ובגיאוגרפיה היסטורית; ארבעה דנים בעת החדשה; ושניים בעולם הטבע.

המאמר הראשון בשער הארכיאולוגיה מציע ניתוח מחודש לממצאים ישנים. במאמר בוחן נועם בר דוד את הכתובות שהתגלו במרשה שבשפלת יהודה בכלים חישוביים. השימוש במתודה המתקדמת שופך אור על המבנה החברתי ועל החיים העירוניים בעיר בתקופה ההלניסטית. המאמר השני עוסק במשמעות גילוי מנהרה חצובה בתוואי אמת המים העליונה לירושלים. המחקר, שנערך בידי עזריאל יחזקאל ואירנה זילברבוד, תורם נדבך של ידע נוסף לנושא, שהיה אחד מתחומי המחקר הראשונים שבהם עסקו מדריכי בית ספר שדה כפר עציון לאחר הקמתו. יעדה של מערכת האמות – ירושלים – הוא נושא המאמר השלישי. במאמר מציע ארז גירון פתרון חדש לשאלה מרכזית הקשורה לטופוגרפיה העירונית של ירושלים בשלהי ימי בית שני, מיקומה של מצודת האנטוניה. מליבה של ירושלים בתפארתה מוביל המאמר הרביעי אל הפריפריה העירונית לאחר חורבן הבית השני. במחקר המקיף, המבוסס על ניתוח מרחבי, בוחנים יוסף שפיזר, בועז זיסו ויחיאל זלינגר את המערך היישובי בסביבות ירושלים בתקופה הרומית התיכונה ואת השינויים שעבר בעקבות המרד הגדול.

שני מאמרים הוקדשו למחקרים גיאוגרפיים-היסטוריים מימי הביניים, הבוחנים אתרים בנופי הספר של ארץ יהודה. המאמר הראשון מוקדש לאתר נבי יקין, מדרום מזרח לחברון. במאמר מציע עמיחי שוורץ סקירה היסטורית מקיפה של תולדות האתר, והתפתחות המסורות הקשורות אליו, בהקשר למיקומו במרחב. המאמר השני מוקדש להרודיון וסביבתו בראשית התקופה העות'מאנית. המחקר, הכולל סקירה היסטורית של מגוון מקורות כתובים מסוגות שונות, מאיר תקופה עלומה שבמהלכה עברה סביבה זו שינוי ניכר.

היבטים שונים בהיסטוריה של ארץ יהודה בעת החדשה מוצגים בארבעה מאמרים, העוסקים בתובנות חדשות על אירועים מהמאה הקודמת. המאמר הראשון עוסק בתיירות ליריחו ובהשפעותיה החברתיות והכלכליות על המרחב. במאמר בוחן ערן גליק את המבקרים השונים בעיר בין שלהי התקופה העות'מאנית לסוף המנדט הבריטי, תקופה שכמעט לא נחקרה בתולדות העיר החשובה. יריחו היא אבן בוחן להתפתחות התיירות בארץ ישראל כולה עם ראשיתה של העת החדשה, על היבטיה הלאומיים, הדתיים והכלכליים.

במאמר השני בוחנת דבורה גלעדי את הנצחת חללי פרעות תרפ"ט בעיר חברון באמצעות סקירת ארבעה ספרי זיכרון שראו אור סמוך לטבח, כאשר כל ספר הדגיש זווית אחרת בפרעות ובזיכרון הנרצחים. ספרים אלו לא זכו להצלחה, ובמחקרה מציעה גלעדי סיבות לכישלון דרכו היא לומדת על ניסיונם של היישוב היהודי בארץ ומוסדותיו להפיק לקחים מהפרעות. מאמר נוסף מוקדש גם הוא לעיר האבות חברון, ובו דן יורם אלמכיאס במפגש בין חדש וישן, בין חברי גדוד העבודה והקהילה היהודית בעיר. במאמר הוא מצביע על החותם המשמעותי, אך הסמוי, שהותיר המפגש בליבם של חברי גדוד העבודה. המאמר הרביעי בשער זה מוקדש לקורות ספרי התורה שהשתייכו לקיבוצי גוש עציון לפני מלחמת העצמאות. הסקירה מעניקה מבט מזווית לא שגרתית על ההיסטוריה ההתיישבותית של גוש עציון משלבי הקמתו ועד לאחר מלחמת העצמאות, ומדגישה את הסמליות שייחסו קהילות קיבוצי הגוש לספרי התורה בימי השבי והחורבן, ואף בזמן החזרה למדינת ישראל בתום תקופת השבי.

שני מחקרים הוקדשו לתחומי מדעי הטבע. הראשון מסכם מחקר ארכיאולוגי-בוטני שנערך בידי סימביקה פרומין, אהרן מאיר, עמית דגן, מרינה ינוחנה ואהוד ויס, שבו נבחנו שרידים בוטניים שנמצאו במקדשי העיר התחתית של תל צפית, המזוהה כגת פלשתים. המחקר מאיר את מנהגי הפולחן של התרבות הפלשתית בתקופת הברזל, היבט משמעותי בחייהם של בני הזמן, אשר הידע הקיים על אודותיו מועט. במאמר השני מוצג שחזור אקלימי של התקופה הבינ־קרחונית האחרונה (116,000–131,000 שנה לפני זמננו), שבוצע בידי עמוס פרומקין. הוא כולל ניתוח איזוטופי של משקעי מערות ומחוזונים נוספים, והשלכותיו משמעותיות גם להתמודדות עם שינויי אקלים הצפויים בעתיד.

ברצוננו להודות לכותבי המאמרים שנרתמו למלאכה, העלו על הכתב את חידושיהם, והעמידו לרשותנו את מחקריהם החשובים. תודתנו שלוחה גם לקוראים החיצוניים שקראו והעירו את הערותיהם. לרשות העתיקות, לקרן קיימת לישראל, למרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה, לקמ"ט שמורות טבע ופארקים במנהל האזרחי, לרשות הטבע והגנים, למו"פ מזרח, למחלקה ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר אילן על שם מרטינ (זוס) ולאגף לתרבות יהודית על תמיכתם, שסייעה בהוצאת קובץ זה. תודה גדולה נתונה לשירה עבאדי על עריכה לשונית מוקפדת ולסטודיו ולדמן על עבודת העיצוב, העימוד וההבאה לדפוס. תודה אחרונה להנהלת בית ספר שדה כפר עציון, לעובד גמלא המנכ"ל ולעמיתי נעם הסמנכ"ל, על תמיכה, סיוע, והצבת רף גבוה למחקר ולהיכרות מעמיקה עם ארץ יהודה גם בעת מלחמה. אנו מקווים ומתפללים כי כאשר קובץ זה יראה אור יהיו החטופים בחיק משפחותיהם.

העורכים,

ד"ר יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ, ד"ר נדב פרנקל

מבט חדש על סביבות ירושלים בתקופה הרומית התיכונה

יוסף שפיזר, בועז זיסו ויחיאל זלינגר

מבוא

מקובל לתחום את התקופה הרומית התיכונה משנת 70 לסה"נ, זמן חורבן בית המקדש ונפילת ירושלים, לשנת 136 לסה"נ, אז הושלם דיכוי מרד בר כוכבא (שטרן ואחרים 1984: 25–28). חורבן בית המקדש השני היה אירוע מכריע בתולדות האומה היהודית, כיוון שירושלים והמקדש שימשו המרכז הרוחני, הדתי והכלכלי של העם היהודי. יוספוס מתאר את חורבן העיר והיישובים הכפריים הסובבים אותה (**מלחמת היהודים** ו: ט, ב–ג 419–426; ז: א, א 1–4; ז: א, ב 5; ז: ו, ו 216; ד: ח, א 443; ח, א 486–490; איזק 1999: 5; Isaac 1984).

המסגרת הגיאוגרפית של המחקר הנוכחי כוללת את העורף הכפרי של ירושלים. למחקר נקבעה מסגרת גיאוגרפית של עשרה ק"מ מהעיר העתיקה של ירושלים ההיסטורית, כשהר הבית שימש עוגן עבור המדידות.¹ למעשה מדובר באזור התחום בין קווי הרוחב 620–640 וקווי האורך 210–230 (לפי רשת ישראל החדשה). המחקר מתמקד במפת סקר ירושלים (קלונר תשס"א–תשס"ג), במפת צפון ירושלים הכלולה בסקר בנימין (דינור ופייג 1993), ובחלקה המערבי של מפת ואדי קלט (שיאון 2013). הוא אינו עוסק במרחב הסמוך לעיר, עד ק"מ אחד בקו אווירי מנקודת העוגן (הר הבית).

לאחר חורבן ירושלים ודיכוי המרד פעל השלטון הרומי לחזק את הערים הנוכריות ולדכא את התושבים היהודים. בראש פרובינציית יהודה הוצב נציב מהמעמד הסנטורי שישב בקיסריה. הלגיון העשירי, שהיה תחת פיקודו, הוצב בירושלים (**מלחמת היהודים** ז: א, 5; 427–435, 104–140; Isaac 1992: 1–14; אשל וזיסו תשע"ה: 10–12; Weksler-Bdolah 2020: 1). אמנם לפי תיאוריו של יוספוס מפקדת הלגיון העשירי חנתה בירושלים, אך לא היה נהוג לרכז לגיונות שלמים במקום אחד, אלא לפזר יחידות צבאיות בפרובינציה שבה הוצבו. לכן אין מספיק מידע לקבוע את מספר החיילים שחנו בפועל בירושלים אחרי החורבן (איזק 1999). האוכלוסייה היהודית בירושלים הידלדלה מאוד; חלקה נהרג במצור ובקרבות, חלקה נשבה ונלקח לעבדות וחלקה הוגלה. בעוד שהעיר עצמה חרבה, המרחב הכפרי הסובב ספג פגיעה קשה: כפרים וחווות ננטשו, החקלאות נפגעה, חלק מהאדמות שועבדו לשלטון הרומי, והוטלו מיסים על האוכלוסייה (ספראי תשמ"א; תשנ"ט: 15–24). מדברי יוספוס עולה כי אספסיאנוס לא התכוון לשקם את ירושלים וליישב אותה מחדש, אלא להורסה עד היסוד (שחר תשס"ז: 132–134). יש לציין כי הריסת עיר היא פעולה חריגה מאוד, שהזיקה גם לרומאים עצמם, שכן יכולת תשלומי המס של תושביה נפגעה (ספראי ופיקסלר 2018).

ככל הנראה ההתיישבות בתחומי העיר לא נאסרה במפורש ולא שונה מעמדה (וקסלר–בדולח 2023: 193–194), אך לא ברור אם האדמות החקלאיות בסביבות העיר הופקעו

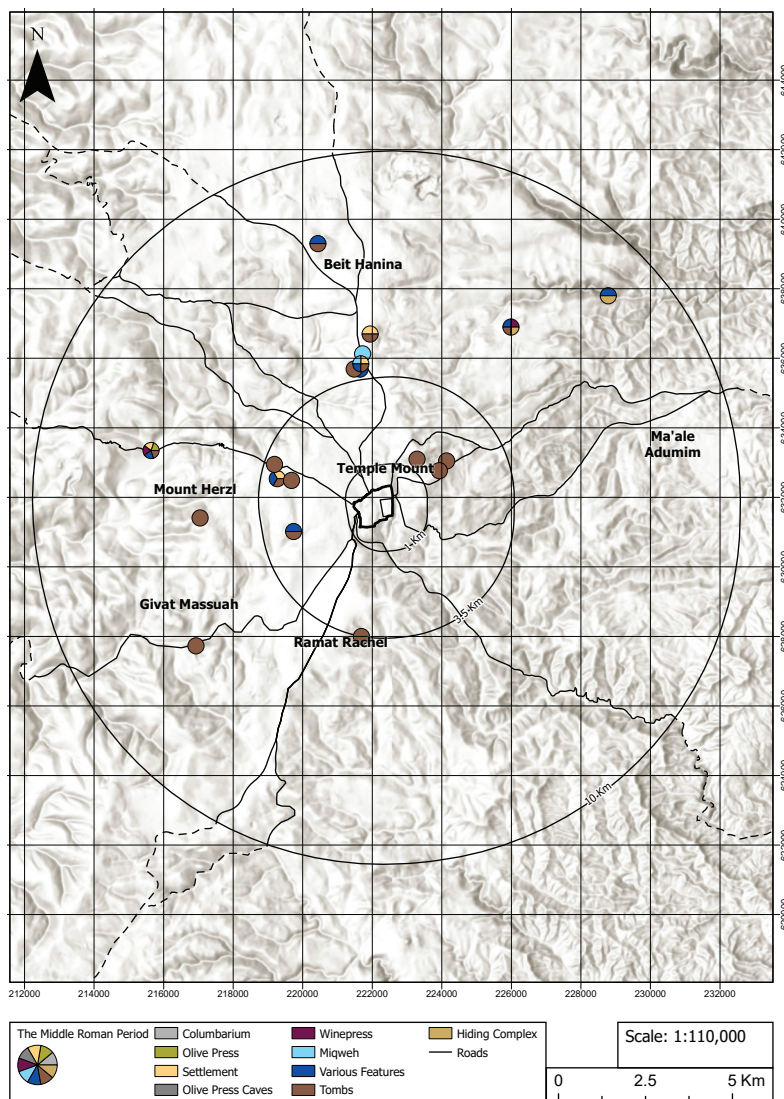
באופן גורף. זאת מלבד אדמות מוצא, שיועדו למושב וטרנים של הלגיון. עם זאת, גם אם הייתה התיישבות כלשהי בעיר ובסביבותיה, מעמדה של העיר נפגע והיא חדלה לתפקד כמרכז תרבותי וכלכלי כמו לפני החורבן. מבחינת החלוקה המנהלית נראה כי הטופרכיה של אורניה (Orine), שנוסדה ככל הנראה בסביבות ירושלים (להלן), המשיכה להתקיים עד מרד בר כוכבא (קלונר תשס"א; שחר תשס"א: 190–192; ספראי ופיקסלר תשע"ח; Kloner, Klein and Zissu 2017: 132–133).

בתקופה שלאחר חורבן ירושלים נראה כי שוקמו יישובים יהודיים רבים מחוץ לתחום המחקר, בחבל בנימין מצפון לעיר ובהר חברון ובשפלת יהודה מדרום לה (אשל זיסו תשע"ה: 12–13, 137–139). עדות לכך היא תפרוסת מערכות מסתור שהותקנו תחת אתרי יישוב והיו בשימוש לאחר חורבן ירושלים, וכן הממצא הנומיסמטי המעיד על פעילות בימי מרד בר כוכבא (ראו: רביב 2024: 519–511; Zissu 2017; Raviv and Zissu 2022; 2024). המעמד המשפטי של הקרקעות סביב ירושלים לאחר מרד החורבן שנוי במחלוקת. ג' אלון סבר כי הקרקעות בקרבת ירושלים הולאמו בידי הרומאים והפכו לרכוש העם הרומי או הקיסר (אלון תשכ"ז: 204–311). חיזוק לטענה זו מופיע במשנה (משנה, גיטין, ה, ו), שלפיה לא הונהג דין סיקריקון בהרוגי המלחמה ביהודה. דין זה קשור לרכישת קרקעות שנגזלו מבעליהם היהודים לאחר מרד החורבן (להרחבה ראו ספראי ואחרים תשע"ג, גיטין ה, ו), לעומתו, ב' איזק טען כי הקרקעות לא הופקעו באופן נרחב, אלא ערכן הכלכלי אבד בשל חורבן העיר (ראו דיון ומקורות אצל איזק תשמ"ו: 87–92). לדבריו, מלבד הקמת מפקדת הלגיון בירושלים וייסוד הקולוניה במוצא, לא נעשה ארגון מחדש של הקרקעות בתחומי פרובינציית יהודה עד מרד בר כוכבא. לדעתו רוב הקרקעות לא הופקעו, אלא בעליהן נהרגו או הוגלו במהלך המרד, או שהם עברו למקומות מרוחקים בשל חוסר כדאיות כלכלית (איזק תשמ"ו: 87–94; Isaac 2018: 112–119).

ש' וקסלר-בדולח סברה כי לאחר החורבן הורשו היהודים, במידה כזו או אחרת, להתיישב בעיר ובסביבותיה. נוסף על כך, היא ציינה עדות לפעילות צבאית רומית במרחב במהלך מרד התפוצות (116/117 לסה"נ), המרמזת על מתיחות בין האוכלוסייה היהודית שנותרה ובין הצבא הרומי בפרק זמן זה (וקסלר-בדולח 2023: 208). ש' ספראי הסביר כי ייתכן שהאדמות הולאמו באופן תיאורטי אך לא בפועל, שכן נותרה התיישבות יהודית כלשהי בירושלים ובסביבותיה (ספראי תשכ"ו: 27–38; ספראי תשנ"ט: 17).

י' שחר הציע, בהתבסס על מקורות ספרותיים וארכיאולוגיים, כי לא התקיים יישוב יהודי ממשי בירושלים ובסביבותיה לאחר החורבן (שחר תשס"א; תשס"ד; תשס"ז). לדבריו, ייתכן שטענת יוספוס, שלפיה טיטוס העניק לו קרקע חלופית במישור במקום קרקע שהייתה ברשותו באזור העיר (חיי יוסף עו, 422), מבטאת את ירידת הפוטנציאל החקלאי כלכלי של האדמות סביב ירושלים. שחר ייחס את ירידת ערך הקרקע לחורבן העיר, שהביא להפחתה בצריכה, ולשיווק התוצרת בשווקים אחרים, קטנים ומרוחקים (שחר תשס"א: 192). בהמשך למסקנתו של שחר יש להדגיש כי השאלה מדוע לא שוקמו הכפרים החקלאיים בסביבות העיר נותרה בעינה (ספראי תשמ"א: 376–393; ספראי תשנ"ט: 17; ספראי ופיקסלר 2018: 350–352). לדעת כל החוקרים, ברור שהעיר ובסביבותיה לא תפקדו עוד כמרכז כלכלי אזורי (ראו מפת היישובים בתחום המחקר בתקופה הרומית התיכונה,

איור 1). ואולם, מערכת כלכלית מוגבלת הוקמה מחדש בעמק מוצא, והיא שסיפקה חלק מהתוצרת ליחידות הלגיון ולחילות העזר ששהו בירושלים וסביבותיה.

איור 1: מתקנים מהתקופה הרומית התיכונה.

מנתוני המחקר הנוכחי עולה כי רוב מוחלט של היישובים סביב העיר נותרו בחורבנם ולא שוקמו, בשונה מאתרי יישוב המרוחקים מטווח המחקר. לכן יש לברר מדוע לא שבה האוכלוסייה ששרדה את המרד להתיישב בכפרים ובחוות סביב העיר, וכן לבדוק מה היו מקורות אספקת המזון לחיילי הלגיון שהוצבו בעיר ובסביבתה. האם היישוב היהודי שנחשף בשועפט לאחר המרד סיפק תוצרת חקלאית ושירותים לצבא הרומי, או שמא לשם כך נוסדה הקולוניה במוצא?

דגם ההתיישבות בסביבות ירושלים בתקופה הרומית התיכונה

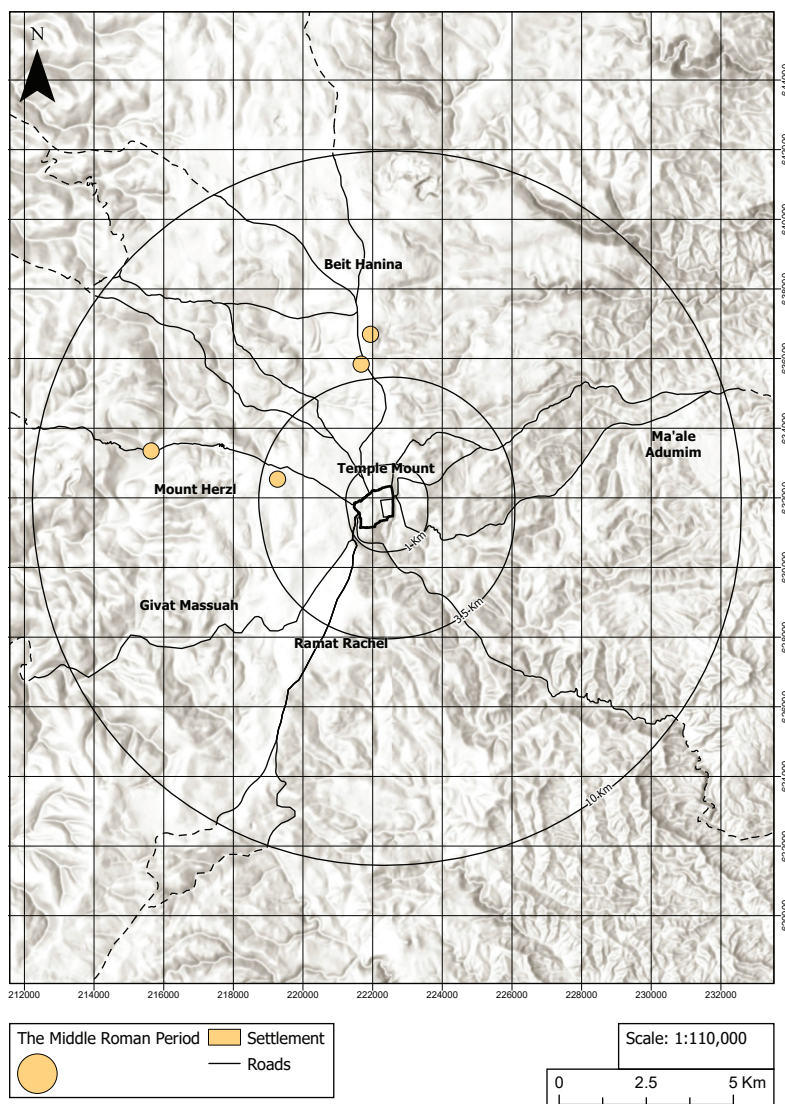
הצבת מפקדת הלגיון וכוחות העזר וייסוד הקולוניה במוצא הן הידיעות הספרותיות הבודדות לשינוי באוכלוסייה באזור ירושלים בתקופה שלאחר מרד החורבן (Isaac 2010: 13). מנתוני המחקר הנוכחי עולה כי בשלהי ימי הבית השני הוקפה ירושלים בטבעת יישובים ואתרים יהודיים, שהיו העורף החקלאי של העיר.

אפשר לזהות את האופי האתני של היישובים על בסיס ממצאים חומריים-תרבותיים מובהקים, כמו מקוואות טהרה, כלי אבן עשויים קירטון, וכן מערות קבורה עם כוכים וגלוסקמאות (איור 1). ברוב מוחלט של אתרי היישוב מהתקופה הרומית באזור ירושלים שבוצעו בהם חפירות דווח על חורבן או על נטישה סביב אירועי המרד. לדוגמה, קלנדיה (Magen 2004: 29–144), חורבת נחל זימרי,² פסגת זאב (בנה ביתך, שוקרון וסבריאגו 1993), חורבת אירס (און ורפיאנו תשנ"ד), חורבת כעכול (Seligman 2006), ראס אבו מערוף (Seligman 1999), בית זית (גרינהוט וויס 2000), רוגם גנים (Greenberg and Cinamon 2011), חורבת טבליה מזרח (גבעת המטוס, קוגן-זהבי 2000) ורמת רחל (Lipschits, Gadot and Freud 2016).

מהרשימה עולה שבעקבות מאורעות מרד החורבן חרב רובו המוחלט של היישוב היהודי סביב העיר. לצד זאת, נמצאו עדויות להמשך פעילות יהודית בארבעה אתרים במרחב (איור 2): חורבת עלמית, שלא נחפרה באופן מקיף (רביב ואחרים תשע"ו), שועפט (בר נתן, טרם ופינקלשטיין 2024 ומקורות שם), בית המלאכה לייצור כלי אבן בחיזמה (Magen 2002) ותל אל-פול (Gibson 2022). יש לציין שתי מערכות מסתור שנסקרו בתחומי הכפר ג'בע, שייתכן שהיו בשימוש בתקופה זו (Raviv and Zissu 2022: 513, site no. 75; רביב 2024: 513; זיסו 2001: 71). כמו כן, בסביבות העיר התגלו מערות קבורה שהיו בשימוש בתקופה הרומית התיכונה, כמו המערה שנחפרה בסמוך לשועפט (עדוי ואחרים 2013), עדסה צפון (ברוך וגנור 2008), בנייני האומה (אבנר 2013), עין יעל דרום (אבו-ריא וויסמן תשע"ד) ורמת רחל (קלונר וזיסו 2003: 213). מהממצא עולה כי רוב האוכלוסייה היהודית נטשה את היישובים, ורק באתרים בודדים נותרו שרידים המעידים על נוכחות יהודית כלשהי במרחב.

אתרי היישוב בשועפט ובתל אל-פול

היישוב שנחשף בשועפט ממוקם על אם הדרך בין ירושלים לשכם, בסמוך לצומת דרכי רוחב ראשיות. הוא נוסד לאחר מרד החורבן וחרב כשנתיים לפני מרד בר כוכבא. זהו יישוב ייחודי, שזוהה כיישוב יהודי על סמך מקוואות הטהרה, כלי האבן ומטבעות מרד

איור 2: יישובים מהתקופה הרומית התיכונה.

X	Y	שם האתר	
633347	215638	קולוניה, מוצא	1
632537	219268	מרכז הקונגרסים (בניי האומה), א-שייח בדר	2
636697	221938	גבעת שאול / תל אל-פול	3
635840	221670	שועפט	4

החורבן. חשיפת בתי מרחץ, בניית גזית נרחבת בחלק מהחדרים וממצא הזכוכית הרב מעידים על עושרו של היישוב. לצד הממצאים המעידים על אוכלוסייה יהודית באתר, הרי שתכנון היישוב ובתי המרחץ שנחשפו בו מעידים על קשרים בין תושבי האתר לתרבות הרומית (בר־נתן, טרם ופינקלשטיין 2024; Kowalewska and Bar-Nathan 2022). הממצא הנומיסמטי העשיר כלל מטבעות שבהן טביעות משנה (Countermarks) של הלגיון העשירי וכן ממצאים נוספים, המעידים על יחסים מנהליים ומסחריים שהתקיימו בין תושבי היישוב לחיילי הלגיון (בר־נתן וסקלר־פרנס 2007: 64; בר־נתן, טרם ופינקלשטיין 2024: 32–33).

לאור ממצא כלי האבן הרבים ומקוואות הטהרה בתחום היישוב הניח 'אדלר כי תושבי האתר הקפידו על הלכות טהרה, וכי השימוש התדיר בהם המשיך ברציפות עשרות שנים לאחר שנת 70 לסה"נ (Adler 2021). ככל הנראה מקורם של רוב כלי האבן הוא במחצבה שנחשפה בחיזמה, הממוקמת פחות מארבעה ק"מ צפונית מזרחית לאתר. לדוגמה, קערות אבן מסוג 'שועפט' ("Shu'afat-type bowls") מקבילות לקערות האבן שנמצאו במחצבה בחיזמה (Magen 2002: 23, fig 2.6, 3). לדעת אדלר, ייצור ועיבוד כלי האבן בחיזמה לא פסק עד ימי מרד בר כוכבא (Adler: 2021: 49).

לדעת ש' גיבסון, כלי האבן שנחשפו באתר מעידים על הקפדתם היתרה של תושבי המקום על דיני טומאה וטהרה. הוא שיער, על סמך הקרטרים העשויים אבן מהאתר, כי חלק מהתושבים החדשים של הכפר היו פליטים מירושלים שהביאו עימם את הכלים. הוא הוסיף כי טיפוסים אלה היו נפוצים בבתי אמידים בעיר טרם החורבן, וייתכן שהם הובאו ליישוב בשועפט מירושלים כחלק משימור זהותם (Gibson 2022: 169–172). ממחקרה של ש' טרם על מכלולי כלי החרס בשועפט עולה כי חלק מן הכלים יוצרו על פי טיפוסים הקרמיקה המקומית של אזור יהודה, על אף שלצידם נמצאו כלים בעלי מאפיינים רומיים. האחרונים כללו כלי חרס שחלקם יוצרו בבית היוצר של הלגיון בבנייני האומה, כמו מורטירות, דוליות, פיטסים, רעפים, אגנים דקים, קרטרים ומחבתות (טרם 2016: 209–212). טיפוסים הכלים המקומיים דומים לכלים מן התקופה הרומית התיכונה שנמצאו במערות מפלט בהרי בית אל ובשפלת יהודה. מחקר כימי ומיקר־מורפולוגי שערך ד' אדן־ביוביץ ואחרים (2016) העלה כי ההרכב הכימי של קנקנים ונרות מקורצפים משועפט שונה מזה של כלים דומים שנחשפו בירושלים בשלהי ימי הבית השני, וכנראה הם הוכנו מחומרי גלם שונים.

בחפירות במדרון המזרחי של תל אל־פול נחשף יישוב שהתקיים גם בתקופה הרומית התיכונה. התל הסמוך לאתר, שהתגלה בשועפט, מוזכר אצל יוספוס בתיאור מסעו של טיטוס מקיסריה דרך גופנא לירושלים ומזוהה עם גבעת שאול. וכך כתב: "בהוליכו את צבאו בסדר הזה, הנהוג אצל הרומאים, עבר טיטוס דרך השומרון ונכנס אל גופנא, שנכבשה קודם לכן בידי אביו ועתה חנה בה חיל משמר. כאן לן לילה אחד ועם שחר המשיך בדרכו: אחרי מסע של יום הקים את מחנהו בעמק המכונה בפי היהודים 'עמק הדרדרים', סמוך לכפר הנקרא בלשונם 'גבעת שאול', הרחוק כשלושים ריס מירושלים" (**מלחמת היהודים** ה: ב, 50). לאחר שטיטוס ביסס את כוחותיו במרחב גבעת שאול, הלגיון החמישי היה יכול להתקדם במעלה בית חורון בבטחה ולחבור לשאר הכוחות במחנה שהוקם במקום (ספראי תשמ"א: 332; בר כוכבא תשע"ו).

ג' בר כוכבא, שהתבסס על תיאורי יוספוס, הציע כי טיטוס חנה בגבעת שאול עם שלושה לגיונות, וכי הרומאים העדיפו להוביל במהלך המצור את האספקה לירושלים בציר

גופנא-תל אל-פול-ירושלים (צפון-דרום), או לחלופין בציר מעלה בית חורון-תל אל-פול-ירושלים (מערב-מזרח), בדרך שעברה בסמוך לתל אל-פול (בר כוכבא תשע"ו: 79–80). יש לציין כי צומת הדרכים שכס-ירושלים ולוד-ירושלים (דרך בית חורון), אזור חורבת חוואנית וסביבותיה, היה חשוב בגלל מפגש שתי הדרכים הראשיות. דומה שהרומאים השתלטו על צומת הדרכים האסטרטגית ממערב לתל אל-פול והקימו שם מחנה צבאי על אם הדרך הראשית מצפון לירושלים, שכנראה שימש בסיס התארגנות ללגיטונות הרומאים. מבסיס זה יצא טיטוס טרם המצור לתור את סביבות ירושלים, כדי לבחון את חוזק ביצוריה (**מלחמת היהודים** ה: ב, 52). גיבסון הציע כי חלק מתושבי היישוב בתל אל-פול עזבו את יישובם לאחר מרד החורבן והתיישבו בשטח סמוך, מדרום לכפרם – ביישוב החדש בשועפט, לצד פליטים שברחו מירושלים (Gibson 2022: 171). ברוך ועוזיאל (תשע"ו) קשרו את התפתחות היישוב בשועפט לנקודת החניה של הלגיטונות הרומיים למרגלות תל אל-פול. לדעתם, את היישוב בשועפט הקימו חיילים רומים ששהו במחנה הצבא, והוא התנהל כיישוב מעורב שבו חיו משוחררי הצבא הרומי לצד קבוצה של יהודים שבחרו להצטרף או לתמוך בצבא הרומי, כדברי יוספוס (**מלחמת היהודים** ו: ב, 326).

מבחינת העדויות הארכיאולוגיות ייתכן שהאתר בשועפט התנהל ככפר ויקוס (Vicus). מ-15: 2011; Agnieszka 72: 2008; Becker 143: 1987; Mason), והתגוררה בו אוכלוסייה שסיפקה שירותים למחנה הצבאי (סוחרים, ספקי מזון, בתי מרחץ וכו'). יישובים דומים התפתחו סביב מחנות צבא בכל רחבי האימפריה הרומית. הם נשלטו בידי הלגיון, ולכן אדריכלות המבנים ומתקני הציבור היו בסגנון רומי (Hanel 2007; Webster 1969: 203–204; Safrai 1992: 110–114; Campbell 1994: 142). ממחקר שערך ד' אפרשקביי (Aparaschivei) על אודות המרחב הכפרי בעמק הדנובה בתקופה הרומית, עולה כי הוויקי לא היו ישויות אחידות, אלא מסגרות מגוונות שהשתנו בהתאם לקרבה לעיר, להרכבן האתני-חברתי, לחשיבותן הכלכלית ולמידת הזיקה לשלטון המרכזי. הן שיקפו תהליך רומניזציה משמעותי שהתרחש לא רק בערים אלא גם בשטחים הכפריים, תוך שילוב נאמנות לשלטון ושימור מידה של עצמאות תפקודית. כל עוד הפגינו נאמנות לקיסר ועמדו במחויבויות הפיסקליות – ניתנה להקלות הכפריות מידה לא מבוטלת של חופש פעולה (Aparaschivei 2024: 37–43). ייתכן כי בתחילה סיפק היישוב בתל אל-פול אספקה למחנה הצבא הרומי הסמוך, שהתבסס במקום כבר במהלך המצור (בר-נתן וסקלר-פרנס 2007). לאחר החורבן נוסד היישוב בשועפט, שסיפק תוצרת ושירותים למחנה הלגיון ששכן בירושלים. התיישבות אזורית בסמוך למחנות צבא מוכרת כבר מהמאה הא' לסה"נ (Tomas 2017: 43). לאחרונה הוצע לדוגמה כי יישוב מסוג קנבה (Canaba) התפתח לאחר המרד סביב מפקדת הלגיון בירושלים (וקסלר-בדולח 2023: 205; Zelinger and Sindel 2024: 127). היישובים מטיפוס זה באירופה נבנו לרוב על פי מסורות הבנייה והתכנון הרומיות. היו בהם מבנים פרטיים, שחלקם היו עשויים להיות מפוארים (Magyar-Harshegyi and Gabler 2020), ואף מבנים ציבוריים כמו בתי מרחץ (Sommer 1984: 43). נראה כי ביישוב בשועפט התגוררה אצולה יהודית שלא השתתפה במרד (בר-נתן וסקלר-פרנס 2007). כלכלת האתר התבססה על שירותי דרך ועל אספקת תוצרת חקלאית ושירותים לחיילים הרומאים, כעדות המטבעות הטבועים בטביעת רכב של הלגיון העשירי וממצאים נוספים המצביעים על קשרי מסחר ומנהל שהתקיימו בין תושבי האתר לאנשי הלגיון.

אתר היישוב במוצא (קולוניה, Colonia)

יוספוס ציין כי במוצא נוסדה קולוניה שבה יישב אספסיאנוס כ־800 וטרנים מאנשי צבאו. בתיאורו צוין שהקולוניה נבנתה באמאוס, אך נהוג לפרש את הפסקה בהקשר של מוצא שליד ירושלים (מלחמות ז': ו, 217; Fischer, Isaac and Roll 1996: 222–227). גם התלמוד הירושלמי זיהה את מוצא הנזכרת במשנה עם קולוניה של ימיו (ירושלמי, סוכה, פ"ד ה"ג, נד ע"ב). בתקופה הביזנטית השם 'קולוניה' מופיע בספרו של קירילוס איש סקיתופוליס (חיי נזירים במדבר יהודה 2005: 67) מעבר לכך, שם המקום היה שגור בפי תושבי הכפר הערבי המקומי עד לחידוש היישוב היהודי ב'מוצא'. שחר העריך את השטח שהופקע באזור זה בעבור משוחררי הצבא הרומי בכ־2400–4000 דונם (שחר תשס"א: 192). יודגש כי מוצא היא אחד המקומות הפוריים בהרי ירושלים, עם שפע מים ואדמת סחף חקלאית פורייה בעמק הרחב של נחל שורק, ונתונים אלה לא נעלמו מעיני אספסיאנוס.

בחפירות ההצלה שנערכו באזור מחלף מוצא התגלו שרידי מבנים שבהם כמה שלבים מהתקופה הרומית התיכונה (Ad, Bar-Nathan and Tassel 2022; עד ואיירך־רוז 2021). המבנים ערוכים בתוכנית אורתוגונלית, וכללו יחידות שנבנו בשני שלבים עיקריים: בשלב הראשון, שתוארך לאחר מרד החורבן, הוקם מבנה מלבני דמוי אינסולה שכלל שלוש יחידות צמודות. לכל יחידה הייתה חצר, וסביבה שורה אחת או יותר של חדרים רבועים. הממצא הקטן כלל פריטים הקשורים לצבא הרומי, ועל כן ייתכן שבמקום חנתה יחידה של הלגיון העשירי ששמרה על הדרך לירושלים. בשלב מאוחר יותר הוקם מצפון לאינסולה מבנה פריסטיל גדול שבמרכזו חצר מוקפת סטווים. באגף הצפוני של המבנה התגלה חדר גדול שרוצף בפסיפס גיאומטרי ולצידו בריכות מים, שהיו אולי חלק מבית מרחץ. ממזרח למבנה התגלה רחוב עמודים בציר מערב־מזרח, ומצפון לו חדרים שאולי שימשו חנויות. ייתכן שייסוד הקולוניה בתחום העמק הפורה של מוצא נועד, בין השאר, להתגבר על הפערים שנוצרו בעקבות קריסת העורף החקלאי אחרי החורבן ולספק תוצרת לחיילי הלגיון שהיו מוצבים בעיר ובסביבותיה (Roth 2002: 375–397).

אתר בנייני האומה

באתר בבנייני האומה נחשפו שרידי בית יוצר של הלגיון העשירי, בהם שמונה כבשנים, בריכות שיקוע ומתקנים הקשורים לייצור כלי חרס וחומרי בניין. בחפירות זוהו שינויים שנערכו בבית היוצר היהודי שחרב בשנת 70 לסה"נ. אלה כללו את שיקומה של יחידת ייצור אחת ומקווה (לוי ובארי תשע"ח). ארוס וגולדפוס הציעו כי במקום התבסס מחנה צבא רומי בשלבים המוקדמים לאחר חורבן העיר, ובשלב מאוחר יותר הוקם בית יוצר לכלי חרס ברשותו של הלגיון (Arubas and Goldfus 2005; Magness 2005: 104–105). חופרי חלק נוסף באתר, ד' לוי ור' בארי, סברו כי בית היוצר היהודי מהתקופה הרומית הקדומה חזר לפעילות לאחר מרד החורבן עבור הצבא הרומי. במסגרת השינויים יוצרו בו בעיקר כלי חרס אופייניים ללגיון, כמו רעפים, לבנים וצינורות, ולצידם מעט כלים במסורת יהודאית (לוי ובארי תשע"ח).

מערכות המסתור ומערות מפלט בסביבות ירושלים

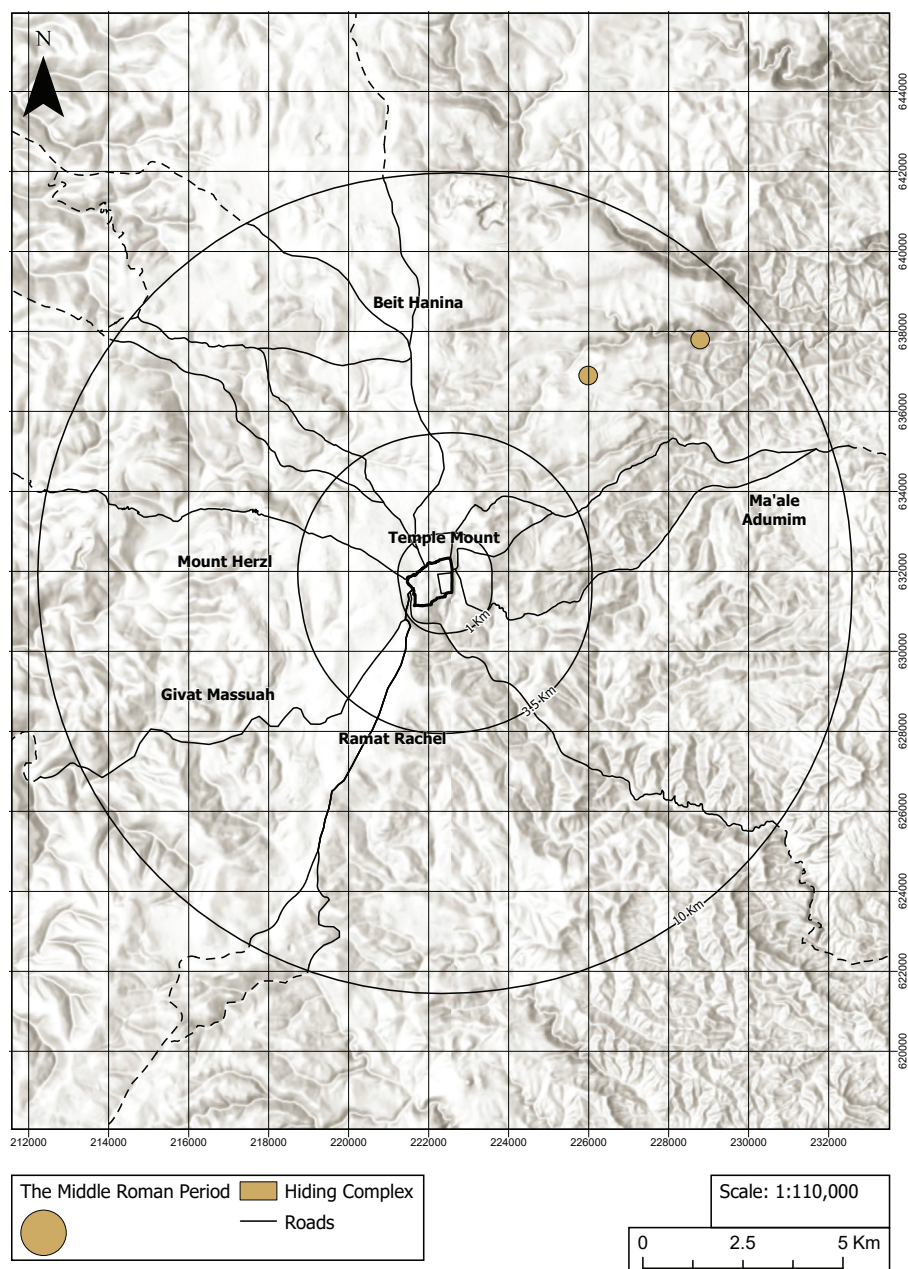
במחקר מקובלת ההבחנה בין מערכות מסתור ובין מערות מפלט. מערכות מסתור הן בדרך כלל חללים תת־קרקעיים שנחצבו בידי אדם כהכנה למרידות. לעומת זאת, מערות מפלט הן מערות טבעיות שהיו בשימוש בתקופת המרידות (ראו סקירה אצל אשל וזיסו תשע"ה: 67, שבטיאל תשפ"ב, Zissu and Kloner 2014, Raviv and Zissu 2022, רביב 2024). באתרים סביב ירושלים זוהו כמה מערכות מסתור, מהן מספר קטן של מערות מפלט ששייכו לתקופה הרומית התיכונה: מערכת המסתור בחורבת עלמית (רביב ואחרים תשע"ו: 123–150; רביב 2024: 513), ומערת המפלט במצוקי עין פארה בנחל פרת (פטריק תשמ"ו). מלבדן לא נמצאה הוכחה כי שאר מערכות המסתור בתחום המחקר היו בשימוש לקראת מרד בר כוכבא או במהלכו, וככל הנראה הן יצאו משימוש כבר במרד החורבן (איור 3).

מאפייני הקבורה

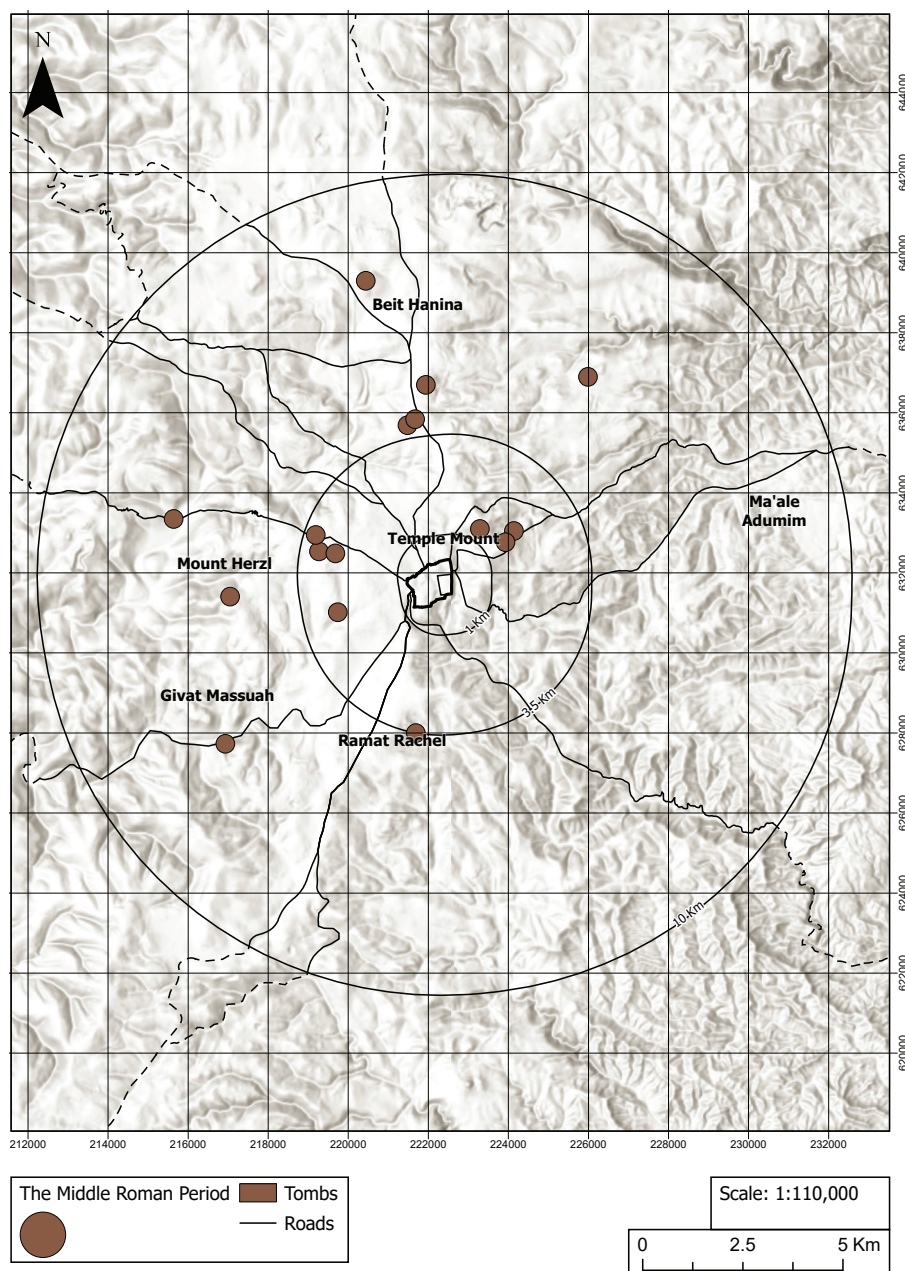
לאחר החורבן, ועם שינוי הרכב האוכלוסייה ואופייה, התהווה דפוס קבורה חדש בירושלים ובסביבותיה, שהיה שונה מהדגם שאפיין את מנהגי הקבורה ואת מיקום בתי הקברות בתקופה הרומית הקדומה (איור 4). דפוס זה כלל קבורת קרמציה, שהייתה השיטה הנהוגה אצל אנשי צבא ומינהל רומיים שמקורם במערב האימפריה. עדויות לדפוס זה מוצאים עד ראשית המאה ה' לסה"נ (קלונר תשס"ג: 93–100). שיטת קבורה נוספת היא בקברי ארגז חצובים או חפורים (Avni 2017). לעיתים נעשה שימוש חוזר במערות כוכים יהודיות מהתקופה הרומית הקדומה, כפי שאפשר ללמוד מקבורות הקרמציה ומהממצא הקטן במערות קבורה מפוארות בחקל דמא (Avni and Greenhut 1996). לא תמיד אפשר לקבוע בוודאות את זהות הנקברים במערות הכוכים לאחר מרד החורבן.

ע' קלונר וב' זיסו זיהו 20 מערות שבהן תועדה המשך קבורה בעלת מאפיינים יהודיים בתקופה הרומית התיכונה במערות קבורה אופייניות לתקופה הרומית הקדומה. תיארוך הקבורות נקבע על פי ממצא קטן אופייני, כמו למשל נרות עגולים עם דיסקוס מעוטר, נרות דרום, כלי זכוכית דמויי פמוט ומטבעות המאוחרים משנת 70 לסה"נ (Avni and Greenhut 1996: 33–36; קלונר וזיסו 2003: 68–69; Zissu 2017; Katsnelson 2007: 8; אשל וזיסו תשע"ה: 41–24). קלונר הציע כי המערות שימשו יהודים ששבו להתגורר בעיר או בסביבתה, והמשיכו לקבור את מתיהם במערת הקבורה המשפחתית (קלונר תשס"ג: 98). גם זיסו (2001: 308) סבר שחלק מהמערות היו בשימוש של יהודים שחיו ופעלו באזור בזיקה מסוימת לצבא הרומי. לדוגמה, המערות הסמוכות לבנייני האומה (סוקניק תר"ץ: 122–124; קלונר תש"ם: 92), לאתר בשועפט (עדי ואחרים 2013), וברמת רחל (שטקליס תרצ"ד: 19–40; Aharoni 1962: 4; ליפשיץ ואחרים 2014: 103).

לעומתם, שחר סבר כי המערות שימשו משפחות שהגיעו ממרחק וביקשו לקבור את יקיריהן במערת הקבורה המשפחתית, ושלל את האפשרות שמדובר במערות ששימשו יהודים שנותרו בירושלים. לדבריו, במעט מאוד מערות קברו לאחר החורבן, וברוב מערות הקבורה לא נצפתה התופעה. על כן היא אינה מעידה על המשכיות של התיישבות יהודית משמעותית במרחב (תשס"ז: 145). לאור תפוסת האתרים בעלי מאפיינים יהודיים במרחב, נראה כי הצעתו סבירה ומתאימה למרבית האתרים.

איור 3: מערכות המסתור ומערכות המפלט מהתקופה הרומית התיכונה.

איור 4: מערות הקבורה מהתקופה הרומית התיכונה.

דיון

יוספוס מדגיש כי אספסיאנוס לא ייסד עיר בירושלים (**מלחמת היהודים** ז: 216–217), וכי יהודה נשארה בעיקרה אזור כפרי (ראו סקירה ומקורות אצל קליין 2024: 24–39). זאת לעומת המערך העירוני שהוקם בחלקים רבים בארץ ישראל, כמו שכם (איזק תשמ"א), ציפורי (וויס 2021: 38) והקולוניה שהוקמה בקיסריה (שטרן ואחרים 1982: 16). במקומות שונים ברחבי האימפריה יש דוגמאות שבהן שכן מחנה לגיון שניהל את השטחים סביבו, כמו למשל בצפון ספרד, בסמוך לעיר ולדאולאה, שם נחשפה כתובת שציינה את הגבול בין השטח שהיה כפוף לעיר הרומית יוליבריה, שהייתה חייבת במס, ובין שטחי המרעה שהוקצו ללגיון הרביעי (מקדוניקה), שהיו פטורים ממס (González Fernández, González 1991; Román and Mangas Manjarrés).

השטח המובדל שהיה באחריות הלגיון כונה בלטינית 'פראטה' (PRATA LEGIONIS), שמשמעותו 'שטחי המרעה של הלגיון'. הביטוי שימש לציון קרקעות שהיו שייכות לצבא הרומי ונועד לשימוש חקלאי של חיילי הלגיון. שטחים אלו היו לעיתים פטורים ממס, והיו חלק מהמערך הלוגיסטי שתמך בלגיונות הרומיים שהוצבו באזורים שונים ברחבי האימפריה (Mason 1988). ייתכן שמקבילה לתופעה זו ניתן למצוא גם באזור ירושלים, שבה ישב מחנה הלגיון. אנו מציעים כי היישוב שנחשף בשועפט היה כפר ויקוס ששכן בתחומי הפראטה והיה כפוף ישירות למחנה הלגיון. אפשר להניח כי השטח שמחוץ לתחום הלגיון הוא הטופרכיה, המכונה בפי פליניוס אורינה (ההררית), ומוזכרת בתיאורו את ארץ יהודה בתקופה שלאחר מרד החורבן (שטרן 1991: 246–260, לתיאור המקור ראו אופנהיימר תשנ"ו: 211–212).

לפי הצעה זו, בשטח הטופרכיה, ששטחה מחוץ לתחום המחקר, נחשפו כפרים יהודיים שהמשיכו להתקיים לאחר מרד החורבן ועד מרד בר כוכבא (ראו לדוגמה כתובת המזכירה קשרים עסקיים בין תושב טופרכיית אורינה לחייל רומי, Cotton and Eck 2002). יודגש כי הצעתנו שונה מהצעתם של כמה חוקרים, שלפיה היישוב בשועפט נכלל בתחום טופרכיית אורינה ואולי אף שימש היישוב הראשי בתחום הטופרכיה (Cotton 2007; בר־נתן, טרם ופינקלשטיין 2024: 32).

סיכום

מנתוני המחקר עולה כי היישוב היהודי בירושלים ובסביבתה חרב או ננטש בעקבות מרד החורבן וכי באזור הוצבה מפקדת הלגיון, אך לא ברור כמה חיילים שהו בפועל במרחב. לפני החורבן התבססה כלכלת האזור במידה רבה על המקדש, על הפולחן בירושלים, ועל פעולות הבנייה בעיר ובסביבתה. עם חורבנה של ירושלים וסביבותיה (42 אתרי יישוב נחשפו מהתקופה הרומית הקדומה, מהם רק בודדים שרדו את מלחמת החורבן) הצטמצם מקור הפרנסה העיקרי של היישוב הכפרי סביב ירושלים. כוחות הצבא הרומי שהוצבו במרחב היו תחליף כלכלי קטן יחסית, שהתבסס על הזרמת הון שהובא בידי הצבא כשכר ורכישת אספקה (Safrai 1994: 135–136).

רוב הכפרים סביב העיר חרבו ולא שוקמו, והעורף החקלאי של העיר קרס עד לאחר ימי מרד בר כוכבא (Schwartz 1991: 31–38). במוצא הוקמה קולוניה של וטרנים שנועדה

לשמש מוקד חקלאי. ייתכן שנמכרו עודפים מבית היוצר של הלגיון בבניי האומה, ומעט מתוצרת היישוב בשועפט. כך שימשו שלושת האתרים מרכזים לעידוד מסחר ולפיתוח כלכלי. ייתכן שאספקת המזון התבססה על כפרים ששוקמו לאחר מרד החורבן ונמצאים מחוץ לתחום המחקר, באזור שפלת יהודה ושפלת לוד, למרות המרחק ועלויות ההובלה (Zelinger 1998: 75–84).

נקודות היישוב שנותרו או נוסדו במרחב המחקר לאחר החורבן התקיימו בזיקה ללגיון העשירי. לפי יוסף בן מתתיהו, למרגלות תל אל-פול וממערב לו הוקם מחנה צבא רומי (שעקבותיו לא אותרו), וממנו יצא טיטוס לסיורים טרם המצור על העיר. באתר בשועפט, הסמוך לתל אל-פול, התגלה יישוב יהודי שהוקם לאחר המרד בסמוך לצומת דרכים חשוב. ייתכן שהאתר התנהל ככפר ויקוס (Vicus), כלומר הוקם בזיקה למחנה הלגיון שחנה בירושלים או ליחידת עזר קטנה שנותרה באזור, והתגוררה בו אוכלוסייה שסיפקה שירותים ותוצרת למחנה הצבאי.

יישובים כאלה התקיימו בסמוך למחנות רומיים ושכנו בתחום שטחי 'הפראטה', ונשלטו בידי הלגיון. כאמור, האופי התכנוני ומתקני הציבור, כפי שהתגלה בחפירות האתר בשועפט, היו בסגנון רומי, ופרנסת התושבים התבססה על שירותים ואספקת תוצרת לחיילי המחנה ולמפקדיו. עדויות נוספות לפעילות האוכלוסייה היהודית לאחר החורבן אפשר לראות בבית המלאכה לכלי אבן בחיזמה, וכן בכמה מערות קבורה יהודיות שנמצאו סביב העיר.

מסקנות

תוצאות מרד החורבן השפיעו במידה ניכרת על סביבות ירושלים. מנתוני המחקר עולה כי בעוד שבתקופה הרומית הקדומה התקיימו באזור 42 אתרי יישוב, בתקופה הרומית התיכונה נותרו רק ארבעה. מרבית האתרים היהודיים הסמוכים לירושלים נפגעו במהלך המרד ולא הצליחו להשתקם אחריו, בשונה מאיזורים אחרים ביהודה (ספראי תשמ"ה: 18–34). אחת ההשלכות הישירות של החורבן הייתה קריסת השוק הצרכני-כלכלי של ירושלים, שהובילה בין השאר לנטישת שטחי העיבוד והחקלאות. עם זאת, התמונה היישובית המרחבית העולה מן המחקר מורכבת יותר.

נראה כי לצד הקריסה הכלכלית שנגרמה מחורבן ירושלים והמקדש התרחשו גם שינויים דמוגרפיים ארוכי טווח. הידלדלות אוכלוסיית העורף הכפרי של ירושלים בעקבות החורבן לא הייתה תהליך זמני בלבד. היא נמשכה גם במאות שלאחר מכן, והשפיעה על מבנה ההתיישבות באזור בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית. במקביל, התפתחה מערכת קשרי מסחר חדשה שהתבססה על אספקת מזון מאזורים מרוחקים יותר, כמו שפלת יהודה ושפלת לוד, בשל חוסר האפשרות לשקם את ההתיישבות החקלאית הסמוכה לעיר. שינוי זה מעיד על תהליך רחב של הסתגלות כלכלית, שבו כפרים מרוחקים לקחו על עצמם תפקידים חדשים באספקת מוצרים למרכזים הצבאיים והאזרחיים הרומיים.

התבססות הלגיון העשירי בירושלים שינתה לא רק את אופייה של העיר, אלא גם את המבנה היישובי בסביבתה. נוכחות הצבא הרומי השפיעה על עיצוב הנוף העירוני והכפרי הן באמצעות הקמת מבנים צבאיים ומנהליים, כמו מחנות ומתקני ייצור באזור בנייני

האומה, הן דרך התפתחות יישובים שסיפקו שירותים ומוצרים לצבא, כמו שועפט. דגם יישובי זה מוכר מאזורים אחרים באימפריה הרומית, שם מחנות צבא ייצרו סביבם כפרי ויקוס שסיפקו צרכים צבאיים ואזרחיים.

ככל הנראה, מעבר לקריסה הכלכלית הטילו השלטונות הרומיים הגבלות על שיקום ההתיישבות היהודית בסביבות ירושלים (למעט האתר בשועפט). היישוב בשועפט נוסד כנראה בשטחי ה'פראטה' (PRATA LEGIONIS), שהיו כפופים ישירות ללגיון. טענה זו מתחזקת לאור הנתונים שעלו מסקרים ומחפירות באזורים מרוחקים יותר, בצפון, במערב ובדרום. באזורים אלה, שהשתייכו לטופרכיות שונות, נחשפו עדויות להתחדשות החיים היהודיים בתקופה הרומית התיכונה. כאמור, חלקים רבים ביהודה, בבנימין ובאזורים נוספים שוקמו זמן קצר לאחר דיכוי מרד החורבן (פאוסט וספראי תשע"ה: 194–200; אשל וזיסו תשע"ה).

עוד עולה מן המחקר כי באתרי ספר המדבר לא נאכף האיסור על התיישבות יהודית, ולפיכך בחורבת עלמית, בג'בע ובאזור עין פארה נחשפו מערכות מסתור ומערות מפלט המתוארכות לתקופה זו. ייתכן שיישובים אלה ואחרים נכללו בתחום טופרכיית אורינה, שהוקמה לאחר מרד החורבן, ותחומה כנראה לא כלל את סביבתה הקרובה של ירושלים. ייתכן אף כי שטחה של טופרכיית אורינה כלל את היישובים שמצפון לשטח המחקר ועד טופרכיית גופנה. כך או כך, נראה כי מלחמת בר כוכבא לא התרחשה בסביבות ירושלים, וכמעט שלא נערכו במרחב זה הכנות למרד. ייתכן שהמורדים נמנעו מניסיון להשתלט על האזור בשל היעדר תשתיות ועורף כפרי שבו היו יכולים להתבסס.

הפניות

מקורות ראשוניים

- יוסף בן מתתיהו. **חיי יוסף** (מבוא, תרגום ופירוש ד' שוורץ). ירושלים 2007.
- יוסף בן מתתיהו. **תולדות מלחמת היהודים ברומאים** (תרגום ופירוש ל' אולמן). ירושלים 2009.
- קירילוס מסקיתופוליס. **חיי נזירים במדבר יהודה** (תרגום ופירוש ל' די סגני). ירושלים 2005.

מקורות נוספים

- אבו ריא ר' וויסמן מ' תשע"ד. מערת קבורה מהתקופות הרומית והביזנטית בעין יעל, ירושלים. **עתיקות** 76: 1–14.

- אבנר ר' 2013. ירושלים, בנייני האומה (דרום). **חדשות ארכיאולוגיות** 125. https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=4340&mag_id=120
- אדן-ביוביץ ד', אסארו פ', אזבנד מ' וידק ב' 2016. תרבות חומרית ותמורות היסטוריות: עדות חדשה מאזור ירושלים מהתקופה הרומית הקדומה. **קתדרה** 160: 7–28.
- און א' ורפיאנו י' תשנ"ד. ירושלים, ח' א-רס. **חדשות ארכיאולוגיות** 100: 60–61.

אופנהיימר א' תשנ"ו. עיור וערים בתחומי ארץ ישראל הרומית. בתוך י' אופנהיימר, י' גפני וד' שוורץ, עורכים. **היהודים בעולם ההלניסטי והרומי: מחקרים לזכרו של מנחם שטרן**. ירושלים. עמ' 211–212.

איזק ב' תשמ"א. מושבות רומיות ביהודה: ייסודה של איליה קאפיטולינה. בתוך א' אופנהיימר, א' רפפורט ומ' שטרן, עורכים. **פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני**. ירושלים. עמ' 340–360.

איזק ב' תשמ"ו. אדמת היהודים בפרובינקיה יודיאה לאחר שנת 70 לספירה. בתוך א' רפפורט, עורך. **אדם ואדמה בארץ ישראל הקדומה**. ירושלים. עמ' 87–94.

איזק ב' 1999. ירושלים מלאחר המרד הגדול עד ימי קונסטנטינוס. בתוך י' צפריר וש' ספראי, עורכים. **ספר ירושלים: התקופה הרומית והביזאנטית, 70–638**. ירושלים. עמ' 1–13.

אלון ג' תשכ"ז. **תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**. תל אביב.

אשל ח' וזיסו ב' תשע"ה. **מרד בר כוכבא: העדות הארכאולוגית**. ירושלים.

ברוך י' וגנור א' 2008. ירושלים, ח' עדאסה. **חדשות ארכיאולוגיות 120**

https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=752&mag_id=114

ברוך י' ועוזיאל ג' תשע"ו. תל אל-פול: היקף היישוב ואופיו בתקופת הבית השני ובאחריתה. בתוך א' ברוך וא' פאוסט, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים** כא. רמת גן. עמ' 7–24.

בר כוכבא ג' תשע"ו. מסע טיטוס לירושלים: הצעת שחזור הרכב הכוחות ואופן התנועה. בתוך מ' ביליג וד' בן שלמה, עורכים. **מחקרי יהודה ושומרון כה**. אריאל. עמ' 59–88.

בר-נתן ר' וסקלר-פרנס ד' 2007. יישוב יהודי באורנה בין שתי המרידות. בתוך י' פטריק וד' עמית, עורכים. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה** א. ירושלים. עמ' 57–65.

בר-נתן ר', טרם ש', פינקלשטיין ג' 2024. מסחר ומנהל לאחר ימי המרד הגדול בטופרכיית אורנה לאור העדויות מהיישוב בשופעט שמצפון לירושלים. בתוך א' גוטפלד, ש' וקסלר-בדולח, ע' מזר וא' פלג-ברקת, עורכים. **ארץ-ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה** 35: ספר הלל גבע. ירושלים. עמ' 32–43.

גרנהוט צ' ווייס ד' 2000. בית זית. **חדשות ארכיאולוגיות** 111: 99–100.

דינור א' ופייג נ' 1993. הסקר בחלקה המזרחי של מפת ירושלים. בתוך י' מגן וי' פינקלשטיין, עורכים. **סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין**. ירושלים. עמ' 339–422.

וייס ז' 2021. **ציפורי: פסיפס של תרבויות**. ירושלים.

וקסלר-בדולח ש' 2023. בין ירושלים לאיליה קפיטולינה: מה התחדש? בתוך י' שלום, א' פלג-ברקת, י' זלינגר וי' גדות, עורכים. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה** טו. ירושלים. עמ' 193–214.

זיסו ב' 2001. **הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה: משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר כוכבא**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

טרם ש' 2016. **ירושלים ויהודה במאה הראשונה ותחילת המאה השנייה לסה"נ: רצף ותמורה בתרבות הקראמית**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

- לאפ נ' 1992. תל אל-פול. בתוך א' שטרן, עורך. **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל** 4. ירושלים. עמ' 1305–1308.
- לוי ד' ובארי ר' תשע"ח. ייצור קרמיקה בירושלים מתקופת הבית השני ועד שלהי המאה השנייה לסה"נ לאור חפירות באזור בנייני האומה ומלון 'קראון פלאזה'. **קתדרה** 168: 7–38.
- ליפשיץ ע', גדות י', ארובס ב' ואומינג מ' 2014. **מה לוחשות האבנים? רמת רחל, 3000 שנה של היסטוריה נשכחת**. ירושלים.
- סוקניק א"ל תר"ץ. קבר יהודי צפונית-מערבית לירושלים. **תרביץ** א (ג): 122–124.
- ספראי ז' תשמ"א. כיבוש אזור ירושלים בשנים 68–69 לספירה. בתוך א' אופנהיימר, א' רפפורט ומ' שטרן, עורכים. **פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני**. ירושלים. עמ' 320–339.
- ספראי ז' תשנ"ט. מבני השדה הקדומים: הכפר בארץ-ישראל הרומית. **קתדרה** 89: 7–40.
- ספראי ז' ופיקסלר י' 2018. הפקעת קרקעות בארץ-ישראל.
- ספראי ש' תשמ"ה. **העלייה לרגל בימי הבית השני**, ירושלים.
- ספראי ש' תשכ"ו. לקידוש חדשים ולעיבור השנה בארץ לאחר החורבן. **תרביץ** לה (א): 27–38.
- ספראי ש', ספראי ז' וספראי ח' תשע"ג. **משנת ארץ ישראל: סדר נשים: עם מבוא ופירוש היסטורי חברתי**. ירושלים.
- עדוי ז', נגר י' וכצנלסון נ' 2013. מערת קבורה ומדרגה חקלאית בח'רבת אל-מוע'רם שבשכונת שועפט, ירושלים. **עתיקות** 76: 1–9.
- פאוסט א' וספראי ז' תשע"ה. **תולדות ההתיישבות בארץ-ישראל: ניתוח כמותי לאור ממצאי חפירות ההצלה והחפירות היוזמות**. רמת גן.
- פטריק י' תשמ"ו. מחנה המערות של שמעון בר גיורא בערוץ הנקרא "פרתאי". בתוך **דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות** 9 (ב1). רמת גן. 21–26.
- קוגן-זהבי א' 2000. שרידי יישוב וקברים בח'רבת טבליה (גבעת המטוס). **עתיקות** 40: 40–53.
- קלונר ע' תש"ם. **קברים וקבורה בירושלים בימי בית שני**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.
- קלונר ע' תשס"א. **סקר ירושלים: האזור הדרומי**. ירושלים.
- קלונר ע' תשס"ב. **סקר ירושלים: האזור הצפוני-מזרחי**. ירושלים.
- קלונר ע' תשס"ג. **סקר ירושלים: האזור הצפוני-מערבי**. ירושלים.
- קלונר ע' 2003. קברי הקרימציה בירושלים: עדות ארכיאולוגית לתהליכים של שינויי אוכלוסייה וחברה. בתוך א' ברוך וא' פאוסט, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים** ח. רמת גן. עמ' 93–100.
- קלונר ע' וזיסו ב' 2003. **עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני**. ירושלים.
- קליין א' 2024. **יהודה משממה תקום – מבט ארכיאולוגי על ארץ יהודה בתקופה הרומית המאוחרת**. אריאל.

רביב ד' 2024. מערכות המסתור ביהודה: עדכון גיאוגרפי, טיפולוגי ופונקציונלי. בתוך א' גוטפלד, ש' וקסלר-בדולח, ע' מזר וא' פלג-ברקת, עורכים. **ארץ ישראל** 35. ירושלים. עמ' 511–519.

רביב ד', הר-אבן ב', אהרנוביץ' י' וטבגר א' תשע"ו. מסתורים במדבר – מערכות מסתור מימי מרידות היהודים ברומאים בספר המדבר של ארץ בנימין ודרום השומרון. בתוך א' טבגר, ז' עמר ומ' ביליג, עורכים. **במעבה ההר** ה. אריאל. עמ' 123–150.

שבטיאל י' תשפ"ב. הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל במרד לאור עדותן של מערכות המסתור. בתוך ס' בינדר, א' רצון וי' שבטיאל, עורכים. **מלאכת מחשבת: מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור בצלאל בר כוכבא בהגיעו לגבורות**. חלק א. תל אביב. עמ' 451–488.

שוקרון א' וסבריאגו א' 1993. ירושלים, פסגת זאב ("שכונת בנה ביתך"). **חדשות ארכיאולוגיות** 51: 53–99.

שחר י' תשס"א. מירושלים ל-Orine תוצאות מלחמת החורבן בהר ירושלים. בתוך א' פאוסט וא' ברוך, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים** ו. רמת גן. עמ' 187–201.

שחר י' תשס"ד. תוצאות מלחמת החורבן באזור ירושלים – חידושים והערות. בתוך א' ברוך, י' ליבנר וא' פאוסט, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים** ט. רמת גן. עמ' 105–121.

שחר י' תשס"ז. האם היה יישוב אזרחי בירושלים בין שתי המרידות? בתוך א' ברוך וא' פאוסט, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים** יב. רמת גן. עמ' 131–146.

שטקליס מ' תרצ"ד. מערת קברים יהודיים ברמת-רחל. בתוך נ' שלוש, עורך. **קובץ החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה** ג: 19–40.

שטרן מ' 1991. **מחקרים בתולדות ישראל בימי הבית השני**. ירושלים.

שטרן מ', ספראי ש', צפריר י' וברס צ' 1984. **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי: הממצא הארכיאולוגי והאמנותי**. ירושלים.

שיאון ע' 2013. **מפת ואדי קלט**. <https://survey.antiquities.org.il/index.html#/MapSurvey/68>

'Ad U., Bar-Nathan R. and Taxel I. 2022. The Roman Veterans' Settlement at Moza c. AD 70–130. In A. Atrash, A. Overman and P. Gendelman, eds. *Cities, Monuments and Objects in the Roman and Byzantine Levant. Studies in Honour of Gabi Mazor*. Oxford. Pp. 148–156.

Adler Y. 2021. Ritual Purity in Daily Life after 70 CE: The Chalk Vessel Assemblage from Shu'afat as a Test Case. *Journal for the Study of Judaism* 52: 39–62.

Agnieszka T. 2011. Canabae Legionis I Italicae: State of Research on Civil Settlements Accompanying the Legionary Camp in Novae (Lower Moesia). *Światowit: rocznik poświęcony archeologii przeddziewowej i badaniom pierwotnej kultury polskiej i słowiańskiej* 9(50/A): 155–168.

Aharoni Y. 1962. *Excavations at Ramat Rahel: Seasons 1959 and 1960*. Rome.

Amit D., Seligman J. and Zilberbod I. 2000. Stone Vessel Workshops of the Second Temple Period East of Jerusalem. In H. Geva, ed. *Ancient Jerusalem Revealed*. Jerusalem. Pp. 353–358.

Aparaschivei D. 2024. Some remarks concerning the rural vici and their administration in Moesia Inferior province. In D. Aparaschivei, Ed. *Daily life in the Roman provinces of the Lower Danube: A Collection of studies*. Cluj-Napoc. pp.27-46.

Arubas B. and Goldfus H. 2005. *Excavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'uma): A Settlement of the Late First to Second Temple Period, the Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex; The Pottery and Other Small Finds (JRA Suppl S. 60)*. Portsmouth R.I.

Avni G. 2017. The Necropolis of Aelia Capitolina: Burial Practices, Ethnicity and the City Limits. In G. Avni and G.D. Stiebel, eds. *Roman Jerusalem, A New Old City* [Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 105]. Portsmouth, Rhode Island. Pp. 123–130.

Avni G. and Greenhut Z. 1996. *The Akeldama Tombs: Three Burial Caves in the Kidron Valley, Jerusalem (IAA Reports 1)*. Jerusalem.

Bar-Nathan R., Zilberbod I., Landes-Nagar A., Di Segni L. and Taxel I. 2020. Moza in the Early Centuries CE: On the Identification and Nature of Roman Colonia. In H. Khalaily, A. Re'em, J. Vardi and I. Milevski, eds. *The Mega Project at Motza (Moza): The Neolithic and Later Occupations up to the 20th Century*. Jerusalem. Pp. 351–379.

Becker H. 2008. Urbs, Oppidum, Castellum, Vicus: Settlement Differentiation and Landscape Nomenclature in Etruria. In G. Camporeale, ed. *La città murata in Etruria: XXVth Convegno di Studi Etruschi ed Italici, Chianciano Terme, Sarteano, Chiusi, 30 marzo-3 aprile 2005*. Pisa. Pp. 73–80.

Campbell E.F. 1991. *Shechem II: Portrait of a Hill Country Vale: The Shechem Regional Survey*. Atlanta.

Cotton H.M. 2007. The Administrative Background to the New Settlement Recently Discovered near Giv'at Shaul, Ramallah-Shu'afat Road. In J. Patrich and D. Amit, eds. *New Studies in the Archaeology of Jerusalem and its Region*, 1. Jerusalem. Pp. 12*–18*.

Cotton, H. M., & Eck, W. 2002. Murabba'at 114 und die Anwesenheit römischer Truppen in den Höhlen des Wadi Murabba'at nach dem Bar Kochba Aufstand. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 138: 173–183.

Fischer M., Isaac B. and Roll I. 1996. *Roman Roads in Judaea II: The Jaffa-Jerusalem Roads (BAR Int. S. 628)*. Oxford.

Gibson S. 2022. Common and Uncommon Jewish Purity Concerns in City and Village in Early Roman Palestine and the Flourishing of the Stone Vessel Industry: A Summary and Discussion. *Journal for the Study of Judaism* 53(2): 157–197.

González Fernández J., González Román C. and Mangas Manjarrés J. (eds.) 1991. *Corpus de Inscripciones Latinas de Andalucía II: Sevilla*. Sevilla: Junta de Andalucía, Dirección General de Bienes Culturales.

Greenberg R. and Cinamon G. 2011. Excavations at Rogem Ganim, Jerusalem: Installations of the Iron Age, Persian, and Islamic Periods. *Atiqot* 66: 79–106.

- Hanel N. 2007. Military Camps, Canabae, and Vici. The Archaeological Evidence. In P. Erdkamp, ed. *Companion to the Roman Army [Blackwell Companions to the Ancient World]*. Malden, Oxford and Carlton, vol. 1. Pp. 401–410.
- Isaac B. 1984. Judaea after AD 70. *Journal of Jewish Studies* 35: 44–48.
- Isaac B. 1992. *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*. Oxford.
- Isaac B. 2010. Jerusalem: Aan Introduction. In H.M. Cotton, L.D. Segni, · W.E.B. Issac, A. Kushnir-Stein, H. Misgav, J. Price and I. Roll, eds. *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palestinae (CIIP) Vol. 1.1*. Berlin. pp. 1–37.
- Isaac B. 2018. *The Near East under Roman Rule*. Leiden.
- Janon M. 1973. Recherches à Lambèse: I. La ville et les camps. II. Aquae Lambaesitanae. *Antiquités Africaines* 7: 193–254.
- Katsnelson N. 2007. Early Roman Glass Vessels from Judea: Locally Produced Glass? Preliminary Report. In J. Patrich and D. Amit, eds. *New Studies in the Archaeology of Jerusalem and Its Region*. Vol. 1. Jerusalem. Pp. 5–11.
- Kloner A., Klein A. and Zissu B. 2017. The Rural Hinterland (Territorium) of Aelia Capitolina. In G. Avni and G.D. Stiebel, eds. *Roman Jerusalem, A New Old City [Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 105]*. Portsmouth. Pp. 131–142.
- Kowalewska A. and Bar-Nathan R. 2022. Bathhouses of Shuafat and the Emergence of Public Bathing in Iudaea. In Y. Gadot, Y. Zelinger, O. Peleg-Barkat and Y. Shalev, eds. *New Studies in the Archaeology of Jerusalem and Its Region* 15. Jerusalem. Pp. 161–189.
- Lipschits O., Gadot Y. and Freud L. 2016. *Ramat Raḥel III: Final Publication of Yohanan Aharoni's Excavations (1954, 1959–1962)*. Indiana–Tel Aviv.
- Magen Y. 2002. *The Stone Vessel Industry in the Second Temple Period: Excavations at Hizma and the Jerusalem Temple Mount (JSP 1)*. Jerusalem.
- Magen Y. 2004. Qalandiya: A Second Temple-Period Viticulture and Wine-Manufacturing Agricultural Settlement. In Y. Magen, D.T. Ariel, G. Bijovsky, and Y. Tzionit, eds. *The Land of Benjamin (JSP 3)*. Jerusalem. Pp. 29–144.
- Magness J. 2005. The Roman Legionary Pottery. In B. Arubas and H. Goldfus eds., *Excavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'uma): The Pottery and other Small Finds (JRA Supp. Ser. 60)*. Portsmouth. Pp. 69–191.
- Magyar-Hárshegyi P. and Gabler D. 2020. Households of the Roman Urban Elite in Aquincum: Villa of the White Storks (Folyamör Street 14–16, Budapest, Hungary) – Imported and Local Pottery. *Reicretariæ Romanæ Favtorvm Acta* 46: 451–466.
- Mason D.J.P. 1987. Chester: The Canabae Legionis. *Britannia* 18: 143–168.
- Mason D.J.P. 1988. Prata Legionis. *Britannia* 19: 163–189.
- Mason S. 2016. *A History of the Jewish War: AD 66–74*. New York.

- Raviv D. and Zissu B. 2022. Judean Hiding Complexes: A Geographical, Typological and Functional Update (Israel). *Opera Ipogea* 2/2022: 39-54.
- Raviv D. and Zissu B. 2024. An Update on the Geographical Distribution of the Coins Minted by the Bar Kokhba Administration in Judea. *Israel Numismatic Research* 19: 71–88.
- Roth J. 2002. The Army and the Economy in Judaea and Palestine. In P. Erdkamp, ed. *The Roman Army and the Economy*. Leiden. Pp. 375–397.
- Safrai Z. 1992. The Roman Army in the Galilee. In L.I. Levine, ed. *The Galilee in Late Antiquity*. New York-Jerusalem. Pp. 103–114.
- Safrai Z. 1994. *The Economy of Roman Palestine*. London.
- Schwartz J.J. 1991. *Lod (Lydda), Israel: From its Origins Through the Byzantine Period, 5600 B.C.E.-640 C.E.* (British Archaeological Reports, International Series 571). Oxford.
- Seligman J. 1999. Agricultural Complexes at Ras Abu Ma'aruf (Pisgat Ze'ev East A): North of Jerusalem. *Atiqot* 38: 137–170.
- Seligman J. 2006. Jerusalem, Khirbat Ka'kul (Pisgat Ze'ev H): Early Roman Farmsteads and a Medieval Village. *Atiqot* 54: 1–73.
- Sommer C.S. 1984. *The Military Vici of Roman Britain: Aspects of their Origins, Their Location and Layout, Administration, Function, and End*. Oxford.
- Tomas A. 2017. *Living with the Army I: Civil Settlements near Roman Legionary Fortresses in Lower Moesia*. Warsaw.
- Webster G. 1969. *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D.* London.
- Weksler-Bdolah S. 2020. *Aelia Capitolina: Jerusalem in the Roman Period in Light of Archaeological Research*. Leiden.
- Zelinger Y. 1998. The Identification of the Jerusalem-Lydda (Diospolis) Roman Road on the Madaba Map and Kh. el Latatin. *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society* 16: 75–84.
- Zelinger Y. and Sindel M. 2024. The Tenth Legion Canaba on Mt. Zion, Jerusalem. In O. Peleg-Barkat, Y. Zelinger, Y. Gadot and Y. Shalev, eds. *New Studies in the Archaeology of Jerusalem* 16. Jerusalem. Pp. 111–130.
- Zissu B. 2017. Interbellum Judea 70-132 CE: An Archaeological Perspective. In J. Schwartz and P.J. Tomson, eds. *Jews and Christians in the First and Second Centuries: The Interbellum 70–132 CE* (CRINT 15). Leiden. Pp. 19-49.
- Zissu B. and Kloner A. 2014. Rock-Cut Hiding Complexes from the Roman Period in Israel. *Der Erdstall, Beitrage zur Erforschung kuenstlicher Hoehlen* 40: 96-119.

הערות

- 1 נתוני מחקר זה מתבסס על קורפוס האתרים שהוכן במסגרת עבודת דוקטורט של המחבר הראשון בהנחייתם של שני המחברים הנוספים.
- 2 תיק ארכיון רשות העתיקות פסגת זאב ד', 99/90.